

הרב אביגדור לוינגר

גשמים לאחר חודש ניסן

א. יצא ניסן - הגשמים סימן קללה

השנה חל חג הפסח מוקדם מאוד, ב-26 למרחץ (למניינם), שהוא התאריך המוקדם ביותר שחל בו פסח מזה שנים רבות.¹ תשע"ג אינה שנה מעוברת לפי סדר העיבורים הקבוע, ונוצר מצב שימות הגשמים לא הסתיימו, ובאמצע חודש אייר עוד ירדו משקעים רבים ואף בחג השבועות. במשנה מסכת תענית (פ"א מ"ז) שנינו:

עברו אלו ולא נענו... היחידים חוזרים ומתענים עד **שיצא ניסן**, יצא ניסן ובאו גשמים.² **סימן קללה** שנאמר (שמואל א' יב, יז) הלא קציר חטים היום אקרא אל ה' ויתן קולות ומטר וגו'.³

לכאורה פשט המשנה הוא שכאשר יורדים גשמים בארץ ישראל מר"ח אייר, הרי הם סימן קללה וגשמים שאינם בעתם. ייתכן שזה נאמר בזיקה לשיטת ר' מאיר בתחילת

1. בכל שנה 16, במחזור של 19 שנים, חל חג הפסח מוקדם, במונחי הלוח השמשי הגרגוריאני.
2. כך בכ"י קאופמן (ובגיליון). גרסת הרי"ף, הרא"ש והרמב"ם (תענית סוף פ"א) ועוד: "יצא ניסן הגשמים סימן קללה". וראה תי"ט ודק"ס כאן.
3. ומבאר רש"י בספר שמואל (שם): 'הלא קציר חטים היום - והגשמים סימן קללה וקשה בעיני הקב"ה להביא פורענות חנם אע"פ כן יש בי כח ואקרא אל ה' ויתן קולות ומטר'.
הרד"ק (שם, טז) שואל: 'מה דבר גדול היה המטר בעת הקציר? פעמים רבות יהיה זה!' ומתיר: "פירש אדני אבי ז"ל כי בארץ ישראל לא היה יורד מטר כלל כל ימי קציר, זהו שאמר (ירמיהו ה, כד) 'הנותן גשם יורה ומלקוש בעתו, שבועות חקות קציר ישמר לנו'... ולפי שהיה המטר בקציר חדוש גדול אצלם פחדו מאד ואמרו 'התפלל בעד עבדיך'... ואל נמות', ובדברי רז"ל 'יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה שנאמר הלא קציר חטים היום'". לפי"ז 'סימן קללה' הוא משום עצם החידוש שבדבר. אך ברש"י תענית ג ע"ב: 'הגשמים בקיץ סימן קללה הן מפני הקציר', וכן בפירושי בעלי התוספות על התורה, בדעת זקנים, בהדר זקנים ובספר הג"ן, דברים יא, יד: 'ואספת זגגך תירשך ויצהרך, כלומר ואחר כך לא ירדו גשמים עליך באספך זגגך כל זמן שאתה בשדה כי סימן קללה הוא כדכתיב הלא קציר חטים' וכו' (ראה גם בהערת המהדיר לבכור שור דברים שם, מהד' נבו, ובאור זרוע ח"ב סי' שצט). י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד (עמ' 187) מבאר, שגשם בזמן הקציר מרביץ את התבואה וגורם לרקבונה וכן לרקבון התבואה הקצורה [ראה: רלב"ג (שמואל שם, כד, התועלת הכ"ג; משלי כו, א עה"פ 'כשגל בקיץ וכמטר בקציר כן לא נאוו לכסיל כבוד; קהלת יא, ג-ד עה"פ 'וראה בעבים לא יקצור'), ר"י קרא שמואל שם, רד"ק ישעיהו יד וירמיהו שם, מלמד התלמידים פ' קרח ד"ה הלא תראה, ובחזקוני ויקרא כו ד, עה"פ 'ונתתי גשמיכם בעתם: אבל בשלא בעתם הם מרקיבים את התבואה' וכן באברבנאל שם, ואלשיך שמואל שם, וראה בתשובת הרא"ש המובאת להלן הע' 47]. ובפי' אמרי שפר (לר"י בן ר"מ חלאוה, מבוא לפ' מקץ, מהד' הרש"ר עמ' שסז-שסח) כתב שגשמים בזמן הקציר מבטלים את הקוצרים ממלאכתם. ובריטב"א, תענית יב ע"ב ד"ה עברו, משמע שסימן הקללה הוא משום שהגשמים יורדים ללא תועלת בזמן שכבר לא נהנים מהם לגידול התבואה (וכן באר הפני משה, ראה להלן הע' 58). וראה מאמרו של אגרונום מרדכי שומרון להלן, על גשמים מאוחרים והשלכותיהם על החקלאות בימינו.

הפרק (תענית פ"א מ"ב), העומד על מועד זה: 'עד אימתי שואלין את הגשמים רבי יהודה אומר עד שיעבור הפסח רבי מאיר אומר עד שיצא ניסן שנאמר (יואל ב, כג) ויורד לכם גשם מורה ומלקוש בראשון'.⁴ ומבואר שעת הגשמים הוא עד סוף חודש ניסן בלבד, ולא לאחר מכן. ונראה שכך הבין רבנו חננאל את משנתנו, ש'יצא ניסן ובאו גשמים סימן קללה', הכוונה לגשמים אחר סוף חודש ניסן.⁵

ב. ניסן של תקופה

אך בירושלמי תענית (פ"א ה"ח)⁶ מובאים דברים אחרים: 'יצא ניסן הגשמים סימן קללה, אמר רבי יוסי ביר' בון ובלבד ניסן של תקופה'. רבי יוסי ביר' בון מחדש ש'ניסן' במשנתנו אינו חודש ניסן הרגיל, הנקבע על פי הלבנה, אלא ניסן של שנת החמה ותקופותיה.⁷ הגדרה מחודשת זו של הירושלמי לניסן, אין לה זכר בבבלי, ולא הובאה ברי"ף.⁸ אך הרמב"ם כדרכו, הולך בעקבות הירושלמי, ומביא אותו להלכה, ואף מוסיף לו ביאור מעשי (הל' תעניות פ"ג ה"ט):

תלמידי חכמים חוזרין לבדם ומתענים שני וחמישי ושני עד שיצא ניסן של תקופה... יצא ניסן של תקופה והוא כשתגיע השמש לתחלת מזל שור⁹ - אין

4. וכיצא בו במשנה בנדרים (ח, א-ה): 'קונם יין שאני טועם... עד שיפסקו גשמים עד שיצא ניסן כולו דברי רבי מאיר רבי יהודה אומר עד שיעבור הפסח'. ומבאר רש"י שם (נדרים סב ע"ב), שרבי מאיר ורבי יהודה נחלקו בתענית ובנדרים באותה מחלוקת, וכן הוא בירושלמי נדרים (פ"ח ה"ה).
5. מפירושו של רבנו חננאל לסוגיית הבבלי בר"ה (יד ע"א, ד"ה באחד) עולה, שסוף זמן התעניות הוא בסוף חודש ניסן: 'זמן הגשמים המועילין ומתעניין בהם שירדו מ"ז במרחשון עד סוף ניסן... הנה אליבא דבית הילל דאמרי בט"ו בשבט, נשאר ממות הגשמים ט"ו [מ]שבט ואדר וניסן, הרי שני חדשים וחצי'.
6. מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 711, שו' 3-4.
7. אבודרהם (שער התקופות): 'ופי' לשון תקופה הוא מלשון הקפה שר"ל חזרה וסבוב... ולכן קורין לארבעה חלקי השנה תקופות מפני שהזמן בכל תקופה מהן גומר ענין אחד ממדת הלילה והיום בחסרונן או ביתרונן ומתחיל בענין אחר'.
8. הרי"ף (תענית סוף פרק א) כתב סתם 'יצא ניסן', והתעלם ממימרת ר' יוסי ביר' בון, אף שהביא את מימרת 'ר' אסי בר אבין' (לפי גרסתו), הבאה אחריה בסוגית הירושלמי (שו' 5-6): 'הדה דתימא בשלא ירדו להם גשמים' וכו' (ראה להלן). וכן הרא"ש (תענית פ"א סי' כא, ושו"ת כלל רביעי סי' י, ד"ה ומה) לא הביא חלק זה של הסוגיה (וכן לא הובא בפוסקים רבים שדנו בסוגיה זו, כגון: אשכול הל' שני וחמישי ותענית; ראב"ה סי' תתס; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סי' קעז; ספר המאורות, תענית יד ע"ב; ר"י מלוניל תענית; פסקי הרי"ד ופסקי ריא"ז, תענית; פי' ריבב"ן תענית; שבלי הלקט סי' רח; שו"ת הרשב"א ח"א סי' שעז; חדושי הרא"ה תענית; ר' ירוחם נתיב יח; ספר המנהיג, הל' תפילה נד; אגודה תענית; ריטב"א תענית; ר"ן תענית פ"א ד"ה ירושלמי, דף א בדפי הרי"ף; נמוקי יוסף תענית; רע"ב כאן). וראה גם משנת רבי אליעזר, פרשה טו, עמ' 286.
9. וכן מובא במאירי, בית הבחירה תענית יד ע"ב; בארחות חיים, הל' תענית סי' יג; ובספר הבתים, בית תפלה, שערי תענית שער שלישי אות י; וראה ספר השלחן, הל' תענית שער שני; וכן הובא בב"י ובשו"ע, או"ח סי' תקעה סעי' ז.

הרמב"ם מסביר את עניין המזלות בהל' יסודי התורה, פ"ג הל' ז-ט: 'גלגל התשיעי שהוא מקיף את הכל חלקוהו החכמים הקדמונים לשנים עשר חלקים, כל חלק וחלק העלו לו שם על שם צורה זו שתראה בו מן הכוכבים שלמטה ממנו שהם מכוונים תחתיו, והם המזלות ששמותם, טלה, שור... ואלו

מתענים, שאין הגשמים בזמן הזה אלא סימן קללה הואיל ולא ירדו כל עיקר מתחלת השנה.¹⁰

'ניסן של תקופה', הנקרא גם 'ניסן של חמה',¹¹ שונה מניסן של חודשי הלבנה. יש שכתבו שהוא מסתיים שלושים יום אחר תקופת ניסן¹² - יום השיווי האביבי - אך זהו בקירוב בלבד, והכוונה לשלושים יום ועוד חלק מיום, לאחר רגע תקופת ניסן.¹³ 'חודש' זה הוא גם החודש הנקרא בתורה 'אביב'.¹⁴ בדומה לו מצינו בגמרא (בבלי ר"ה טו ע"א) בעניין אחר, שני סוגים של שבט: 'שבט דחודשים' ו'שבט דתקופה'; ומבאר שם הרמב"ם בפירושו לתלמוד את ההבדל ביניהם, ומהו 'שבט דתקופה':

חשבון חודשים הוא בשנת לבנה וחשבון תקופות בשנת חמה ולפי אותן הימים שמוספת שנת החמה על שנת הלבנה נמצאו התקופות אינן בתחילת החדשים אלא... תקופת טבת פעמים נופלת בעשרה בטבת ופעמים בעשרים בטבת ופעמים באחד [או בשנים] בשבט ונמצאת אומר בשנה שתקופת טבת נופלת בשבט, שבט של אותה שנה בטבת הוא לענין תקופה ואדר של אותה שנה הוא שבט דתקופה...

השנים עשר צורות לא היו מכוונות כנגד אותן החלקים אלא בזמן המבול שאז העלו להן שמות אלו, אבל בזמן הזה כבר סבבו מעט'. ובפירושו לתלמוד כתב (ר"ה יא ע"ב): 'המזלות שנים עשר כנגד י"ב חדש ואלה שמותם: טלה, שור, תאומים... והשמש מהלכת חדש בכל מזל ומזל שלושים יום בכל מזל כנגד שלשים מעלות שבכל מזל מעלה אחת בכל יום לפי (קירוב) החשבון אבל לפי דקדוק החשבון מהלכת בכל מזל ומזל שלשים יום ועשר שעות וחצי שעה, נמצאת מקפת שנים עשר מזלות בשס"ה ימים וששה שעות וזאת היא שנת החמה, והשמש בחדש ניסן בטלה, **אייר בשור**... יש שנים שאין השמש מגעת לטלה עד כ' בניסן או עד שנים ועשרים [באדר שני]... וכן כל חדש וחדש לפי שאין חשבון לבנה שהוא חשבון חדשים וחשבון שנת החמה שהוא חשבון מזלות יוצאין כאחת, ששנת החמה שס"ה יום ושש שעות וחשבון שנת לבנה שני"ד יום ושמונה שעות ותתע"ו חלקים מאלף ושמונים חלקים בשעה ולפיכך אין החשבון יוצא כאחד ששנת החמה יתירה על שנת הלבנה עשרה ימים וכ"א שעות ור"ד חלקים, מיהו כיון שרוב השנים חמה בניסן במזל טלה בין בסוף החדש בין באמצע בין בראש וכן באייר בשור וכן בכל החדשים, קורין החדשים על שם המזלות ואנו אומרים טלה לניסן שור לאייר תאומים לסיון וכן בכל חדש וחדש כמו שפירשנו'. וראה מהרש"א (ח"א תענית כה ע"ב ד"ה ודמיא לעיגלא).

10. האחרונים דנו כיצד עולים הדברים הללו עם פסיקתו בהל' תפילה (פ"ב הט"ו), בנוגע לסוף זמן שאלת גשמים והזכרתם, ובהלכות נדרים (פ"י הי"א), בנוגע לאוסר עצמו בדבר עד שיפסקו הגשמים, ראה לעיל הע' 4; ראה בספר המפתח, ברמב"ם מהדו' פרנקל, הל' תעניות (שם) והל' נדרים (שם).
11. כך למשל במאירי לסוגייתנו, בית הבחירה, תענית יד ע"ב, ועוד.
12. לבוש, ס' תקעה סעי' ז; באר הגולה, ס' תקעה אות ג; שתלי זתים, ס' תקעה ס"ק כד; פני משה, תענית פ"א ה"ח; שולחן תמיד לר"ש חלמא, ח"ב הל' תענית ס' ז, א; תפא"י תענית פ"א אות לח; משנה ברורה, ס' תקעה ס"ק כא; ועוד. וכך כתב רש"י, ר"ה טו ע"ב ד"ה או שבט (מובא בב"י ס' תקעה) על 'שבט של חמה'.
13. רמב"ם, בפירושו לר"ה יא ע"ב, טו ע"א, והל' קידוש החודש פ"ט ה"ב; ולחם משנה, תעניות שם (וצריך להיות שם: הליכת מזל 'טלה' - הטעות כבר בדפוס ראשון ונציה שס"ד-שס"ו).
14. רש"י, סנהדרין יג ע"ב: 'אביב הוא ניסן-של-חמה, שאין ניסן קרוי אביב אלא על פי בישול התבואה שמתבכרת בו, וכל ביכור התבואה ועתי הקיץ והחורף לחשבון החמה הם', ראה גם רש"י, ר"ה כא ע"א, ד"ה ולא תחוש.

אף 'ניסן של תקופה' הוא שלוש יום ומשהו החל מתקופת ניסן, וכאשר תקופת ניסן לא נופלת בתחילת חודש ניסן, 'ניסן של תקופה' נכנס לתוך חודש אייר.¹⁵ ירידת גשמים תלויה בעונות החמה¹⁶ ולכן לפי הירושלמי, עיתויו של 'ניסן של חמה' הוא הקובע אימתי יש להתענות ולצפות לגשם, ומתי הגשם הוא סימן קללה. אם הגיע חודש אייר (של לבנה) ועדיין הוא 'ניסן של חמה' - ממשיכים היחידים ומתענים. ומנגד, אם לא יצא חודש ניסן (של לבנה), והוא כבר 'אייר של חמה' - יש להפסיק להתענות. ואם כן, בשנים שפסח חל בהן מוקדם - כגון השנה שחל בסוף מרץ, ימות הגשמים מסתיימים בתוך חודש אייר, ועד אז אין הם סימן קללה. ובשנים שבהן 'ניסן של חמה' מסתיים בחודש ניסן, לפי הירושלמי מפסיקים להתענות עוד לפני חודש אייר,¹⁷ וגשמים היורדים אז הם סימן קללה.¹⁸

נמצא שהלכה זו של התעניות וסוף עונת הגשמים ייחודית מאוד. שהרי רוב ההלכות התלויות בעונות החמה, נקבעו בסופו של דבר על פי חודשי הלבנה. כגון תחילת התעניות בתחילת ימות הגשמים,¹⁹ וכן יום ט"ו בשבט הנקבע כמובן גם על פי הירושלמי ב'שבט דחודשים', היינו שבט של לבנה ולא ב'שבט דתקופה',²⁰ וכן ט"ו באב.²¹ וכמבואר

15. רש"י, ר"ה י ע"א, ד"ה שגולדו: 'זימנין דניסן דתקופה נמשך בתוך אייר של לבנה'. אמנם בנידון דידן רש"י לא פרש שניסן הוא דתקופה, ונראה שסובר כר"ח ושאר הראשונים שהבינו שניסן כאן הוא ניסן של לבנה (ראה הע' 8).

16. רש"י, סנהדרין יא ע"ב: 'העיתים הולכין אחר תקופת החמה'; ורש"י, סנהדרין יג ע"ב, הנ"ל בהע' 14. ובבבבב רבה, פרשה יב, ד: 'מכח השמש הגשמים יורדים'.

17. ר"ש דבליצקי (הובא בספר מעשה חמד, פ"א הע' לג, ובסוף הספר תשובה יב) דן אם אפשר גם להקל בתענית כירושלמי זה, נגד פשוטות הבבלי, וכתב שלא מסתבר להקל שיאכלו וישתו בניסן של לבנה. צפנת פענח (הל' תענית פ"ג ה"ט), הביא את דברי הירושלמי, (תענית פ"א סה"ג): 'אם היתה השנה מעוברת הולכין אחר עיבורה... רבי זעורה רבי יסא רבי שמואל בר רב יצחק מטי בה בשם רבי יוחנן לבסוף נצרכה', וביאר שבהפסקת התעניות בסופם, הולכים אחר ימות החמה. ר"ש ליברמן (משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' שטו-שטז, ותוספתא כפשוטה, תענית עמ' 1065), הביא שכך גם בואר הירושלמי בספר פרי האדמה (לר' מיוחס בר' שמואל מירושלים, ח"ד ה תענית, ח ע"א), בשם הגהה בכתב יד בגיליון הירושלמי, המיוחסת לרבנו בצלאל אשכנזי; וכתב שאם בשנה מעוברת עבר ניסן לפי תקופת החמה, אף על פי שלא עבר לפי סדר השנה שנתעברה, היחידים מפסיקים להתענות. וכן כתב דברי יוסף (לר' שוורץ, ח"ד ראש השני, תשובה מה), שבשנת העיבור, לרוב סוף מזל טלה הוא בערך באמצע ניסן, והוא סוף התענית, משום שאין טעם להטריח את היחידים להצטער ללא הועיל (ולדבריו, לשיטת רבי בירושלמי שם, בשנה פשוטה סוף התענית הוא בר"ח אייר, בסוף ניסן של לבנה - בניגוד לר' יוסי ביר' בון - משום שיש רק ימים בודדים בין סוף מזל טלה לר"ח אייר). אך חסדי דוד (תעניות פ"א ה"ב, ד"ה ומסיים) משמע שביאר שגם דברי הירושלמי 'ובלבד ניסן שלתקופה', מובנם שבשנת העיבור אין מתענים עד סוף אדר שני, שהוא ניסן שלפני העיבור, אלא עד סוף ניסן של שנת העיבור, ומשמע ניסן של לבנה. וראה עוד נטעי אור, ח"א תענית ו ע"א.

18. הפרישה (או"ח סי' תקעה, ד"ה עד שיצא), ביאר ש'ניסן של חמה' יוצא לאחר שכלה ניסן של לבנה. וזה תמוה, כי ישנן שנים שבהם 'ניסן של חמה' יוצא לפני ניסן של לבנה (ראה לשון רש"י ר"ה יא ע"א שהובא לעיל הע' 15).

19. שבעה עשר במרחשוון וראש חודש כסלו, במשנה תענית פ"א מ"ג-מ"ד.

20. 'כסדרן של שנים' ולא 'כסדרן של תקופות', (ירושלמי ביכורים פ"ב ה"ד), המקביל ל'שבט דחודשים' ולא 'שבט דתקופה' (בבלי, ר"ה טו ע"א). החת"ס (ח"א או"ח סי' יד), הקשה על קביעת ראש השנה

בתוספות (ר"ה טו ע"א ד"ה דחדשים): 'אע"ג שבישול הפירות הולך אחר החמה שנאמר ממגד תבואות שמש ה'נ כתוב ממגד גרש ירחים וגם ישראל מונין ללבנה'. רק 'יצא ניסן' שבמשנתנו, אינו קשור לחודשי הלבנה על פי הירושלמי, אלא לחודשי החמה.²² ונראה שהסיבה שר' יוסי ביר' בון מחדש רק בדין זה 'ובלבד ניסן שלתקופה' היא משום שהמשנה קובעת שהגשמים לאחר ניסן הם 'סימן קללה', של גשמים שאינם בעתם. אך כל מי שחי בארץ-ישראל ומכיר את מציאות ירידת הגשמים בה, יודע שבהחלט ייתכנו גשמים גם בחודש אייר שעל פי קביעת חודשי השנה של בית דין. על כן, כדי להמעיט בקללה, חידש ר' יוסי ביר' בון את ההסבר המובן והמתבקש, שבדבר זה יש ללכת רק על פי המציאות של עונות השנה ושנת החמה. וכך רק גשמים היורדים לאחר 'ניסן של חמה', הם גשמים שלא בעתם. ואכן בירושלמי, דברי ר' יוסי ביר' בון מוסבים על 'יצא ניסן' שבסיפא של המשנה: 'יצא ניסן ובא גשמים סימן קללה', ולא על הרישא: 'היחידים חוזרים ומתענים עד שיצא ניסן'. משום שחידושו נועד בראש ובראשונה לסייג את עניין הקללה שבסיפא, ולא דווקא את זמן התענית שברישא.

לאילן בשנים מעוברות: 'כיון שעכ"פ עדיין צינה של טבת הוא בשבט אין שרף באילנות ולא יחנטו', וכתב שהטבע משועבד לתורתנו הקדושה לקביעת החודשים, והאילנות חונטים בשבט של לבנה: 'כיון דזה דבר הנוגע לתורתנו הקדושה משועבדת הטבע לתורה ודיניה, וחונטים האילנות כמו ברוב השנים בשבט הסמוך לטבת, ומי שאמר לשמן וידליק אומר לחומץ וידליק והקור לא יזיק, והיינו דכ' תוס' ישראל מונין ללבנה והטבע משועבדת לה'. ובליקוטי הערות לחת"ס שם, הביא מס' שבילי דוד (או"ח סי' נה אות ג), שהקשה שמוכח מהירושלמי שלנו שבישול התבואה הוא ב'ניסן דתקופה' ולא ב'ניסן דחודשים'. וראה מה שתירץ שם הרי"ז שטרן זצ"ל, ובס' להורות נתן, מועדים ח"ד שבת שובה תשנ"ד אות ג. וראה מש"כ ר"א סוחובולסקי, 'ראש השנה לאילנות בשנה פשוטה ובשנה מעוברת - השפעת הטבע בהלכה או השפעת ההלכה בטבע', אמונת עתיד 61 (תשס"ה), עמ' 48-61. אגב יש להעיר, שנראה שהאמוראים הסוברים שבט"ו בשבט 'רוב התקופה מבחוץ' (ירושלמי ר"ה פ"א ה"ב), אינם סוברים כמסקנת הירושלמי ביכורים הנ"ל, אלא שט"ו בשבט הוא כסדרן של תקופות, ט"ו בשבט של תקופה כמו 'ניסן של תקופה', וצ"ע.

21. בבלי, תענית לא ע"א: 'רבי אליעזר הגדול אומר: מחמשה עשר באב ואילך תשש כוחה של-חמה, ולא היו כורתין עצים למערכה, לפי שאינן יבשין. אמר רב מנשיא: וקרו ליה יום תבר מגל' (אגב, מסוגיה זו עולה הבנה למהות יום-טוב של חמישה עשר באב - בתור 'חג הקיימות', השמחה על שמירת הטבע מכילוי לצורכי האדם, וייתכן שזוהי משמעות 'שבירת' כלי כריתת הצומח - בין אם שבירה ממשית ובין אם שבירה תפיסתית. יום זה הוא היום ההופכי לראש השנה לאילן, ועומד בקצה האחר של השנה, בדיוק חצי שנה אחריו: עי' מהרש"א, בחידושי אגדות, לב"ב קכ"א ע"ב, ד"ה כיון שהגיע; ואכמ"ל). על כל פנים, שיטת ר"א הגדול היא כשיטת ר"מ להלן, שקין הוא עד חצי אב (צפנת פענח, הל' תענית פ"ג ה"ט והל' קדה"ח פ"ד ה"ג). וראה במאמרו של ר"י מרצבך, 'על חדשי חמה והלכות התלויות בהם', עלה יונה, עמ' טו-כב.

22. עוד נמצא באחרונים לעניין ברכת האילנות 'ביומי ניסן' (בבלי ר"ה יא ע"א), והביא החת"ס (הגהות על שו"ע סי' רכו), בשם רבו ר"נ אדלר, שזמנה של הברכה ב'ניסן של חמה': 'כל זמן שנמשך ימי חודש ניסן דתקופה לתוך חודש אייר; ושדי חמד (אסיפת דינים מערכת ברכות, סי' ב, ד"ה ובספר) הביא ראה מהגמרא (שם) 'חדש זיו... דאית ביה זיוא לאילני... ביומי ניסן', וכפירוש רש"י (שם), הובא לעיל הע' 15), ש'ניסן דתקופה' נכנס לאייר (והציע שהכוונה אף לכל רבע השנה של תקופת ניסן, עד תקופת תמוז, ראה הגהת הב"ח שם. אך ראה רש"י (ר"ה טו ע"א) לגבי שבט דתקופה, שהובא בהערה הבאה; וראה להלן על הבנת לח"מ בטור). ובשו"ת ראשית ביכורים (ח"ב עמ' קנ), נכתב שגם שאלת גשמים לר"מ 'עד שיצא ניסן' (תענית פ"א מ"ב, הנ"ל) הוא 'ניסן של תקופה'.

ג. שיטת הטור

הטור (או"ח הלכות תעניות ס' תקעה) כותב:

ותלמידי חכמים לבדן מתענים שני וחמישי ושני **עד שיצא תקופה של ניסן**... יצא **תקופה של ניסן** אין מתענין עוד שהגשמים סימן קללה הואיל ולא ירדו בתחלת השנה.

ונחלקו הפוסקים בביאורו. הב"ח במקום, מציין שמקורם של דברי הטור בירושלמי: 'ומ"ש יצא תקופה של ניסן... פירושו לסוף שלשים של תקופת ניסן'²³ יצא ניסן-של-חמה והגיע השמש לתחלת מזל שור' - והיינו כשיטת הרמב"ם. אך לדעת ה'לחם משנה' (הל' תעניות פ"ג ה"ט), שיטת הטור בדבריו על 'תקופה של ניסן', שונה משיטת הרמב"ם. דעתו היא שכוונת הירושלמי עד שתצא 'תקופת ניסן', היינו לאחר רבע שנת שמש, והגעת תקופת תמוז. ואם כן הגשמים אינם סימן קללה עד לימות הקיץ, ועד אז ממשיכים היחידים להתענות.²⁴ על שיטה זו של הטור, מקשה ה'לחם משנה', שמלשון הירושלמי נראה יותר כרמב"ם. ברם כבר העיר ה'פרישה' (לטור שם, ד"ה עד שיצא), שמדברי ה'בית יוסף' משמע שהגרסה הנכונה בטור היא 'ניסן של תקופה', ולא 'תקופה של ניסן'; וסובר כרמב"ם, שהכוונה ל'ניסן של חמה', ולא לתקופת ניסן של רבע שנה.²⁵

ד. מתי יוצא 'ניסן של תקופה'

בספר 'בירור הלכה' (לרי"א זילבר, או"ח ג ס' תקעה) העיר ש'צ"ע איך לחשב בזמננו ניסן של תקופה'. הרמב"ם, שהלך בעקבות חידושו של הירושלמי, לא הסביר כיצד יש לחשב

23. בבית-חדש, מהדור' מכון שירת דבורה, תיקנו בטעות: 'טבת', כנראה בעקבות דברי רש"י (ר"ה טו ע"א, ד"ה או שבט), 'לסוף שלשים של תקופת טבת'; שהובאו בבית יוסף שם. אך רש"י עוסק ב'שבט' בתקופה' ולא ב'ניסן של תקופה', ופשוט שצריך להיות בב"ח: 'ניסן'.

24. וכן פי' בספר לחם משנה למשניות (תענית פ"א מ"ז, לר"מ ליפשיץ תלמיד השל"ה): 'עד שיצא ניסן - תקופת ניסן'.

25. הב"ח מצטט מהטור 'תקופה של ניסן', וכך הגרסה גם בטור עצמו, בדפוס הראשון של טור או"ח עם ב"י, ונציה ש"י. אך בדפוס ערש של הטור שבדקתי - במאגר ספרים סרוקים של הספרייה הלאומית: אישאר רמ"ה, שונצינו ר"נ, קושטנטינא רנ"ד, לייריאה רנ"ה, ברשה לפני ר"ס; וכן איטליה רנ"ז (מס' 211 בספריית JTS) - הגרסה היא 'ניסן של תקופה'. [בהגהות והערות בטור מהדור' מכון שירת דבורה, ציינו שכך גם בכתבי יד של הטור - כך בכ"י מהמאה ה-14-15 בספריית JTS, MIC.#9517(RAB.2372), http://hebrewmanuscripts.org/hbm_1433.pdf]. ונראה שהמתקן שהחליף פעמיים לתקופה של ניסן, לא הבין ולא הכיר את המושג 'ניסן של תקופה', ולכן סבר שיש כאן טעות, ויש לשכל את המילים 'לתקופה של ניסן' במונח של תקופת ניסן - והתיקון צורם שהרי אם כן, היה צריך להיות 'תקופת ניסן' (אולי בדומה לכך נוצרה גרסת ירושלמי משובשת המובאת בגנזי שכתר ח"א עמ' 406: 'של ניסן תקופה').

שמעתי מאבי גר"ו - עמו למדתי סוגיה זו ומכוחו נתבררו לי מושגיה וסוקולו רבים משיבושיה - שפעמים רבות יש בספרות בלבול במושג 'תקופה', והוא משמש אצל מחברים שונים בכמה מובנים: שנת החמה, רבע שנת שמש, ה'חודש' במונחי שנת החמה, יום התקופה או רגע התקופה בארבע זמנים לאורך שנת השמש. והמילה, במשמעויותיה השונות, גם באה לעתים בנוגע לתקופות שונות: תקופת שמואל, תקופת רב אדא או התקופה האמתית, ראה להלן.

את זמן כניסת השמש למזל שור. אמנם בהלכות קידוש החודש (פ"ט-פ"י ופי"ג) מבואר שישנן כמה שיטות לגבי אורך שנת החמה והתקופות בה: אורך השנה לפי שמואל ובה תקופות שמואל, אורך השנה לפי רב אדא ובה תקופות רב אדא, ואורך השנה האמתי האסטרונומי. לפי כל אחד מסוגי התקופות, יהיה תאריך אחר למועד יציאת ניסן של חמה' ולסוף עונת הגשמים, כשלושים יום לאחר תקופת ניסן - שהיא 'השעה והחלק שתכנס בו השמש לתחילת מזל טלה' (שם פ"ט ה"ג)²⁶ - החלה במועדים שונים, לפי כל אחת מהשיטות.

לפי שמואל, אורך השנה הוא שס"ה ימים ורבע יום בדיוק, ותקופת ניסן חלה בימינו - במאה ה-20 וה-21 - רק ב-7 או 8 באפריל. לפי זה עד 7-8 במאי, אין הגשמים סימן קללה, ועדיין היחידים מתענים.²⁷ (בדרך כלל ניסן של תקופה' לפי שמואל עובר את חודש ניסן של לבנה - במונחי הלוח העברי הוא יכול לחול, בימינו, בין הימים האחרונים של חודש ניסן בשנים מעוברות, לימים האחרונים של חודש אייר בשנים פשוטות). בפשוטות, זו שיטת הטור, שהביא למעשה בהלכות ראש חודש (או"ח סי' תכח) רק את אורך השנה שלפי שמואל, וחישב שם את התקופות על פיה. אם כן, גם בהלכות תעניות, 'ניסן של תקופה', משמעותו תהיה לפי חישוב זה.²⁸ לפי שיטה זו, 'תקופה' בירושלמי (תענית סוף פ"א) מתפרשת בדיוק כמו בסוגיית הירושלמי לעיל (תענית פרק א ה"א), בעניין תחילת שאלת גשמים בחו"ל: 'בגולה לא נהגו כן אלא עד ששים יום בתקופה', שהיא תקופת שמואל. וכן בירושלמי (ע"ז פ"א ה"ב): 'קלנדס לפני תקופה שמונה ימים סטרנליי לאחר תקופה ח' ימים', נראה שהיא תקופת שמואל.

לפי רב אדא, אורך השנה איננו שס"ה ימים ורבע יום, אלא קצר מרבע יום,²⁹ ואורך זה מדויק יותר מאורך השנה שלפי שמואל, כפי שכתב הרמב"ם (שם פ"י ה"ו):

על חשבון תקופה זו היו סומכין לענין עיבור השנה... שחשבון זה הוא האמת יתר מן הראשון... והוא קרוב מדברים שנתבארו באצטגנינות יתר מן החשבון הראשון שהיתה בו שנת החמה שלש מאות וחמשה וששים יום ורביע יום.

תקופת ניסן של רב אדא, חלה בימינו ביום 27 או 28 במרץ. לפי זה, 'יצא ניסן של תקופה', וסיום עונת הגשמים הוא ב-26-27 באפריל, והגשמים היורדים עד לתאריך זה

26. המונחים 'מזל טלה' וכל יתר המזלות, משמעם קטע של 30 מעלות בדיוק על גלגל המזלות, המנויים כסדרם מ'נקודת האביב' עליו, ואין הם זהים כיום למקום האמתי של קבוצת הכוכבים שבאותו השם, לאורך גלגל המזלות - עקב תופעת הנקיפה (פרצסיה) של ציר כדור הארץ - כמבואר בהלכות יסודי התורה, ראה לעיל (הע' 9) - הערת אבי.

27. וכן ראיתי שנקטו ר"ש דבליצקי (בתוך: הגדה של פסח יקרא דאורייתא, עמ' מו) ושו"ת להורות נתן (ח"ד או"ח סי' יג אות ד) בנוגע לסיום התעניות. ובספר פלגי מים (לר"ש דבליצקי, בני ברק תשכ"ה, הלכות תעניות הגשמים סעי' לו, עמ' לה הע' 119), המאסף לכל הלכות תעניות הגשמים בא"י בזמננו נפלה טעות, וכתב שהיחידים מתענים עד 'יום שתיפול בו תקופת ניסן', וצריך להיות: שלושים יום אחר יום שתיפול בו תקופת ניסן.

28. ואולי זו כוונת הפרישה, ראה לעיל הע' 18, כי כאמור בדרך כלל, 'ניסן של חמה' לפי שמואל, יוצא אחרי ניסן של לבנה.

29. ראה אורכו המדויק ברמב"ם, הל' קידוש החודש שם, פ"י ה"א.

אינם סימן קללה (במונחי הלוח העברי, הוא יכול לחול, בין ט"ז בניסן בשנים מעוברות, לאמצע אייר בשנים פשוטות).³⁰

אך נראה ששיטת הרמב"ם עצמו היא שסוף התעניות של תלמידי חכמים הוא כשלושים יום לאחר תקופת ניסן האמתית, האסטרונומית, המוכרת לנו.³¹ וזו כוונת לשונו הייחודית, עם המינוח האסטרונומי החריג, כאן בהלכות תעניות בנוגע למיקום השמש: 'כשתגיע השמש לתחילת מזל שור' (ובניגוד בולט לסגנונו בהל' תפילה פ"ב הט"ז, על שאלת גשמים בחו"ל: 'ביום ששים אחר תקופת תשרי').³² הרמב"ם מזכיר בהל' קידוש החודש (פי"ג הי"א) גם חשבון זה: 'ומאחר שתדע מקום השמש בכל עת שתראה, תדע יום התקופה האמתית כל תקופה שתראה'. אמנם הלוח בנוי לפי הקירוב של שנת רב אדא,³³ אך בכל מקום ב'משנה תורה', שהזכיר בו הרמב"ם את ההגדרה הגיאומטרית של מזלות ומיקום השמש, נראה שכוונתו לאסטרונומיה אמתית אוניברסלית, ולא לקירובים שאליהם ד'חכמי ישראל', שמואל או רב אדא.³⁴ כך עולה גם מדבריו בהלכות יסודי

30. וכך נקט רש"י קניבסקי, בספרו שקל הקדש (קדה"ח פ"י ה"א באור ההלכה, ד"ה שנת), בנוגע לסיום התעניות, אך לדבריו, בלח"מ משמע שהיא תקופת שמואל. כנראה הבין כך בלח"מ, משום שהלח"מ הביא את דברי הרמב"ם (הנ"ל, בפרק ט), להגדרת תקופת ניסן, ופרק זה עוסק בתקופת שמואל. אך נראה שגם לרב אדא, הגדרת-העל של תקופת ניסן היא 'שתכנס השמש בראש מזל טלה', ראה להלן. וכן בשו"ת חבל נחלתו (שומריה תשס"ז, ח"ו סי' יג אות ה), נקט מועד זה להפסקת הצומות (אך לא 28 באפריל כפי שכתב שם - ניסן של תקופה' עדיין לא יצא מעולם בתאריך זה). ייתכן שבעל המימרא בירושלמי, ר' יוסי ביר' בון, שחי בדור ייסוד הלוח, הכיר את תקופת רב אדא של הלוח, ודבריו נסבים עליה.

31. וכן הייתה מוכרת לרמב"ם, מכתבי התוכן הערבי בן המאה ה-תשיעית, אל-בתאני, עליו הוא סמך בחשבונותיו, כפי שכבר ציין ר' עובדיה בעל ה'פירוש' להלכות אלה - הערת אבי; ראה מאמרו, 'הקריטריון של הרמב"ם לראיית הירח החדש - מקורו, טיבו והשוואתו לקריטריונים אחרים', בדד 3 (תשנ"ו), עמ' 45-85.

32. וכן בשו"ע (דיני תעניות, א"ח סי' תקעה סעי' ז), העתיק את לשונו של הרמב"ם, וזאת בניגוד ללשונו בדיני ברכת השנים (א"ח סי' קיז סעי' א): 'יום ס' אחר תקופת תשרי'. אם כוונת השו"ע בדיני תעניות הייתה לתקופת שמואל, היה צריך לכתוב 'שלושים יום אחר תקופת ניסן', ולא להשתמש במונח האסטרונומי.

ייתכן שהסיבה להבדל בהלכות בין תקופת תשרי לתקופת ניסן, היא בשל העובדה שחצי שנת השמש החורפית, בין תקופת תשרי לתקופת ניסן האמתיות, קצרה במעט מחצי השנה שבין תקופת ניסן לתקופת תשרי האמתיות; ולכן הפער בין תקופת ניסן שעל פי המציאות האסטרונומית לתקופת ניסן של שמואל, גדול יותר מהפער בין תקופת תשרי האמתית לתקופת תשרי של שמואל. על כן לגבי תקופת ניסן, אי אפשר לסמוך על תקופת שמואל - השערת אבי.

33. אכן, לפי הרמב"ם תקופת ניסן לרב אדא, חלה קרוב מאד לשיווי האביבי האסטרונומי בשנת ייסוד הלוח (אבי בספרו על השמינית, תל-אביב תשמ"ו, <http://www.daat.ac.il/daat/vl/tohen.asp?id=162>).

34. וכן כשכתב (שם פ"ט ה"ג): 'תקופת ניסן היא השעה והחלק שתכנס בו השמש לתחלת מזל טלה, ותקופת תמוז היות השמש בראש מזל סרטן, ותקופת תשרי היות השמש בראש מזל מאזניים, ותקופת טבת היות השמש בראש מזל גדי', כוונתו להגדרה האסטרונומית השמימית האידיאלית של התקופות, שאליה שואפת להגיע כל שיטה אנושית המנסה להציע מחזוריות קבועה. בהמשך, הרמב"ם מסביר את קירובו של שמואל לערך זה: 'ותקופת ניסן היתה בשנה הראשונה של יצירה לפי חשבון זה' - למרות שלפי האמת האסטרונומית, תקופת ניסן היא כשתיכנס השמש לתחילת מזל טלה. ובפרק הבא (פ"י ה"ב), הוא מעמיד מול זה את התקופה לפי קירובו של רב אדא לתקופה האמתית: 'תקופת ניסן לפי חשבון זה היתה בשנה ראשונה של יצירה קודם מולד ניסן בתשע שעות וכו'.

התורה.³⁵ ואמנם הרמב"ם לא לימד לנו בשום מקום בכתביו, דרך היאך לחשב את חלות תקופת ניסן האמתית.³⁶ אך זאת, כנראה משום שחישוב תקופה זו אינו חשוב לענייני קידוש החודש, שהם יסודיים ומרכזיים לכל התורה כולה; אלא רק לעניין תענית של תלמידי חכמים יחידים בלבד, והרמב"ם סמך עליהם שידעו לברר את הנתון האסטרונומי הזה, בעתים הרחוקות שהוא משמעותי בהן. בימינו, במאות האחרונות, מאז הנהגת הלוח הגרגוריאני בשנת 1582, תקופת ניסן האמתית שהיא זמן השיווי האביבי האסטרונומי, חלה ב-20 או 21 במרץ, והשמש מגיעה לתחילת מזל שור כ-30 יום לאחר מכן, כבר ב-19-20 באפריל, ואז מפסיקים היחידים את תעניותיהם.³⁷ אמנם בימינו, לעתים בשנים מעוברות, סוף 'ניסן של חמה' האסטרונומי האמתי, חל לפי הלוח שלנו אף לפני היום הראשון של פסח³⁸ וכידוע במשך השנים, הפסח זוחל לעבר הקיץ - משום ששנת רב אדא שעליה בנוי הלוח, ארוכה במקצת מאורך השנה האמתי³⁹ - אך נראה שבשנים אלו

35. ראה לעיל הע' 9. וכן בנוגע לחישובי מקומם האמתי של השמש והירח, לשם קביעת היתכנות הראייה (בהל' קדה"ח החל מפרק יא), הוא עוסק באסטרונומיה אמתית.

בנוגע לברכת החמה, הרמב"ם (הל' ברכות פ"י הי"ח) מביא הלכה הנוגעת לתקופת שמואל: 'הרואה את החמה ביום תקופת ניסן של תחלת המחזור של שמונה ועשרים שנה שהתקופה בתחלת ליל רביעי כשרואה אותה ביום רביעי בבקר מברך ברוך עושה בראשית'. סגנונו מראה שהכוונה לראיית החמה בלא קשר לאירוע אסטרונומי כלשהו, ואין הוא כותב שהברכה היא בזמן שתיכנס השמש למזל טלה. רק בהמשך אותה הלכה הוא עובר לאסטרונומיה: 'וכן כשתחזור הלבנה לתחלת מזל טלה בתחלת החדש ולא תהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום, וכן כשיחזור כל כוכב וכוכב מחמשת הכוכבים הנשארים לתחלת מזל טלה ולא יהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום, וכן בכל עת שיראה מזל טלה עולה מקצה המזרח על כל אחד מאלו מברך עושה בראשית'. כאן הוא מזכיר את המזלות ואת מיקום גרמי השמים, וכוונתו לאירוע שמימי וליום השיווי האביבי האסטרונומי, ולא לחישוב מקורב של תקופת שמואל או רב אדא.

36. אמנם אנו יכולים לשחזר ערך זה לשיטתו, על סמך דרכו לחישוב המקום האמתי של השמש בכל עת על גלגל המזלות - הערת אבי.

37. מעין זה נקט הדברי יוסף (לר' יהוסף שוורץ בעל תבואות הארץ, ח"ד ראש השני, תשובה מה), לעניין סוף זמן התעניות, שהשמש יוצאת ממזל טלה ב-21 באפריל. ראה שם (קלט ע"ב) טבלה מפורטת, מתי חל ר"ח אייר ביחס למזל טלה ומזל שור, בכל השנים במחזור של י"ט שנים. למשל בשנת תשע"ג שהיא שנה ט"ז במחזור פשוט, ר"ח אייר הוא ב-11 באפריל, והוא יום 22 במזל טלה. כיום שיטות החישוב משוכללות יותר, וכאמור מקובל שזמן השיווי האביבי האסטרונומי חל מעט מוקדם יותר (וראה בתבואות הארץ, תוצאות הארץ מאמר העתים עמ' תז-תט, על משקעים בא"י אחרי חודש ניסן).

ב'לוח דבר בעתו' תשע"א, עמ' 935, כותב שכניסת השמש למזל שור וסיום התעניות הוא כשהשמש נכנסת לתחום קבוצת הכוכבים שור בקו-האורך השמימי: 53.32° , כיום אמצע מאי, אך נראה שאי אפשר להסביר כך שהרי אין כל קשר בין מועד זה לסיום 'ניסן של תקופה' כפי שהתבאר, וראה לעיל (הע' 26).

38. כגון בשנת תשס"ה, שבה נכנסה חמה למזל שור כבר ב"א בניסן (הערת אבי). בטבלה של ר"י שוורץ, ניתן לראות שבכל שנה שמינית במחזור, ר"ח אייר הוא כבר יום 19 במזל שור, וכן בשנים מעוברות נוספות, מזל שור מקדים את פסח. כנראה הוא לא שם לב לבעיה בשנים אלו, שכן כתב קודם לכן (ד"ה אולם רבי) שסוף מזל טלה בשנה מעוברת הוא בדרך כלל 'בערך בחצי חדש ניסן בחג המצות', לעומת שנה פשוטה שהוא ימים אחדים לפני ר"ח אייר.

39. ראה בספר 'על השמינית' (הנ"ל הע' 33); האורך האמתי של שנת החמה קצר בכשש וחצי דקות מאורכו לפי הלוח, דקות שהצטברו מאז יסוד הלוח ועד זמננו לכשבעה ימים.

ניסן קור, **חצי ניסן אייר וחצי סיון קציר**,⁴³ חצי סיון תמוז וחצי אב קיץ, חצי אב אלול וחצי תשרי חום; ר' יהודה היה מונה ממרחשון, ר' שמעון היה מונה מתשרי. מחלוקת התנאים בתוספתא היא לגבי הגדרת העונות החקלאיות לאורך שנת החמה, על פי הפסוק (בראשית ח, כב) 'עֵד כָּל יְמֵי הָאָרֶץ זֶרַע וְקָצִיר וְקָר וְחֹם וְקִיץ וְחֹרֶף וַיּוֹם וַלֵּילָה לֹא יִשְׁבְּתוּ'. נמצא שהתוספתא כבר מפרשת ש'ניסן' כאן הוא 'ניסן של חמה',⁴⁴ ומסתבר שהוא 'ניסן של חמה' הקרוב לאמתי על פי עונות השנה. ומתברר עוד מן התוספתא, שמועד זה שנוקטת בו המשנה, הוא אליבא דר' יהודה המאחר את תחילת המנייה,⁴⁵ ולפי חודשי הקציר הם אייר וסיון של חמה.⁴⁶ ונראה שגם מן המשנה יש להוכיח, שכוונתה ל'ניסן של חמה'. שהרי גם היא מתייחסת לעונה החקלאית, כשמביאה ראיה מן הפסוק בספר שמואל 'הלא קציר חטים היום'. ואמנם עונת הקציר מתחילה בקציר התבואות המבכירות - מיני השעורים, ואילו תחילת 'פרק חטים' מגיע רק לאחר מכן, אחרי שכבר נכנס אייר של חמה, אך הזמנים סמוכים מאוד.⁴⁷

ו. גשמים בפרוס העצרת

בירושלמי (תענית פ"ג ה"ב) מצאנו שגם לאחר שיצא 'ניסן של תקופה', עדיין יש סיבות שבגללן מתריעים על הגשמים:

43. ולשיטה אחרת (רות רבה פרשה ה, יא): 'א"ר שמואל בר נחמן, מתחלת קציר שעורים עד כלות קציר חטים שלשה חדשים, ולא חודשיים; ובפרקי דרבי אליעזר כתוב (פ"ז): 'זרע זו תקופת תשרי, קציר זו תקופת ניסן, קור זו תקופת טבת, חום זו תקופת תמוז; וכן במדרש הגדול, מרגליות, פרשת נח, ח כב, עמ' קפ.

44. ראה תוספות, ב"מ קז ע"ב, ד"ה וקיימא; צפנת פענח, תענית פ"ג ה"ט; וי' פליקס, החקלאות, הנ"ל בהע' 3, עמ' 128.

45. כך לפי גרסת התוספתא, וכן הוא בבראשית רבה, אלבק, פרשה לד, כב. אך לפי גרסת הבבלי (ב"מ קו ע"ב), שיטתו להקדים.

46. ראה ראש אפרים, ח"ג סי' כ ד"ה ועכ"פ, ותוספתא כפשוטה, תעניות עמ' 1071.

47. זמן קציר החיטים הוא סמוך לחג השבועות: 'וחג שבעת תעשה לך בכורי קציר חטים' (שמות לד, כב); ראה רלב"ג, שמואל שם; ותוספתא, סוכה פ"ג הי"ח, ור"ה פ"א הי"ב, לפי כתב יד ערפורט (ראה תוספתא כפשוטה שם): 'עצרת שהוא פרק חטים; ותרנוגם יונתן, בראשית ל יד: 'ביומי סיון בזמן חצד חטים'; וראה תו"ט, בכורות פ"ד מ"א. ובשו"ת הרא"ש כלל ד סימן י, נראה שעמד על העניין, ויישב שלחטים הוא סימן קללה, משום שהם עומדים לפני קצירתם: 'קציר שעורים בפסח, וגם החטים כבר עמדו בקמותיהם ואין צריכין אלא להתיבש ולהתבשל עד עצרת, ולכן הגשמים סימן קללה הם'. שו"ת שב יעקב (סי' סא, קג ע"א), כתב שממשנתנו ראה שקציר חטים מקדים את חג השבועות. וראה תוס', שבת קלא ע"א ד"ה תאמר: 'בעצרת יהיו כל החיטין והשעורין קצורים' (ראה סידור בית יעקב עמדין סדר חג השבועות אות מב וחינושי חת"ס שבת שם ד"ה לאי). ובפי' נביאים ראשונים לראב"ש, מהדו' קאפח עמ' קלז: 'שזמן קציר חטים הוא אחר יציאת ניסן'. וראה י' פליקס (החקלאות, הנ"ל הע' 3, עמ' 183) שקציר החטים מתחיל בחג השבועות, אך באזורים החמים החטים מבשילות לפני כן. כך הוא כיום בעמק בית שאן ובנגב המערבי, שבהם עונת הקציר מתחילה בסביבות ה-1 במאי (ע"פ אתר ארגון עובדי הפלחה). על כל פנים, גם אם הפסוק המובא במשנה אינו ראה על המועד המדויק משיצא ניסן' שהוא סימן קללה, הרי שהוא מלמד שימי אייר וסיון שהם תקופת הקציר, אינם זמן גשמים.

תני מתריעין על האילן בפרס הפסח לבורות לשיחין ולמערות בפרס העצרת מעתה אפילו יותר מיכן? יותר מיכן מעשה ניסים ואין מתריעין על מעשה ניסים. 'בפרס העצרת', הוא לפני⁴⁸ חג השבועות, ומתריעים עד אז על הגשמים, אם חסרים מים במאגרי השתייה.⁴⁹ אך מעבר לכך, גשמים בימות הקיץ הם מעשה ניסים. כאשר יוצא 'ניסן של תקופה', הגשמים היורדים מדי פעם הם סימן קללה, כדברי המשנה, ומהעצרת והלאה, ירידת גשמים היא בנוסף לכך גם מעשה ניסים.⁵⁰ לפי הירושלמי, בין הזמנים הללו, בפרוס העצרת, עדיין מתריעים כאשר יש מחסור חמור במים.⁵¹

48. ראה למשל תוספתא כפשוטה, תעניות עמ' 1092.
49. הירושלמי הובא בריטב"א, תענית יט ע"ב ד"ה ועל הבורות, ובנמוקי יוסף, תענית יט ע"ב, ולדברי הריטב"א, גם לשיטת הבבלי (שם) שגרס 'בפרס החג' - פירושו עצרת. וב"י (או"ח סי' תקעה אות ח), ביאר בירושלמי, שעצרת היא שמיני עצרת, ראה שירי קרבן לירושלמי שם. בירושלמי (מסכת תעניות מהדו' מכון הירושלמי - תלמודה של א"י, עמ' קפב) הובאה ראייה מהפסוק בזכריה י, א: 'שאלו מה' מטר בעת מלקוש ה' עושה חזיזים, ומטר גשם ייתן להם לאיש עשב בשדה'. מכאן שעת 'מלקוש בניסן' (תוספתא תענית פ"א ה"א) הוא עת גשמים. אך אין מכאן ראייה שעד סמוך לחג השבועות הוא עת גשמים, שהרי כשיצא 'ניסן של תקופה', אין זה עת מלקוש (ולהלן לימוד בברייתא שזמן המלקוש אינו באייר). וראה ר"י זולדן, 'תענית בימות הקיץ על מחסור במים', שנה בשנה תשנ"ב, עמ' 246-255. על מנהג העלייה לקברי צדיקים בחודש אייר להתפלל על הגשמים ראה: מ' בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במירון', ספונות ו (ספר צפת א, תשכ"ב), עמ' ט-מ; ח' סיימונס, 'עלייה לקברי צדיקים בחודש אייר', סיני קח (תשנ"א), עמ' עז-צב; ד' עמר, 'ציוני קברים בארץ-ישראל', קובץ על יד יד (תשנ"ח), עמ' 275-296; א' דוד, 'איגרת יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה בארץ ישראל' משנת רמ"ט, קובץ על יד טז (תשס"ב), עמ' 199-221.
50. ראה בספר אורות הירושלמי לר"א בלס (ירושלים תשס"ו), עמ' 43, ועוד הרבה בחיבור זה, שהסביר שהתלמוד הירושלמי קשור לעולם הטבע ומתחשב בו. ייתכן שגם חידושו של רבי יוסי ביר' בון 'ובלבד ניסן שלתקופה', יסודו בתפיסה זו, במיוחד לפי שיטת הרמב"ם, כפי שהסברנו.
51. הרמב"ם (הל' תענית פ"ב ה"ז), פסק כבבלי (שם), שלא גרס 'בפרס עצרת'. אמנם אם יש מחסור במי שתייה, 'מתענים על הגשמים בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות ואפילו בימות החמה' (רמב"ם שם, על פי תוספתא תענית פ"ב ה"ח, ובבלי תענית יט ע"ב) 'ואפילו מעצרת ואילך' (ריטב"א שם, ד"ה ואם אין, לשיטתו ראה בהע' 49). וראה עוד, בבלי, תענית יד ע"ב: 'אמר רבי יהודה: אימתי - בזמן שהשנים כתיקנן וישראל שרוין על אדמתן, אבל בזמן הזה - הכל לפי השנים, הכל לפי המקומות, הכל לפי הזמן'.
- בספר מדרש פנחס (לר"פ מקוריק, דף יט ע"א אות כב) מובא: 'הגשמים שמן הפסח ועד העצרת הם רפואה גדולה לכל התחלואים שאין לך רפואה כמוהו בכל החנויות של רפואה, דהיינו לעמוד על הגשם ולגלות קצת ראשו כדי שירד הגשם על ראשו, וגם לפתוח פיו בכדי שירד הגשם לתוך פיו ממש, ומן העצרת ואילך צריך לברור איזה גשמים שהם טובים, דהיינו גשמים היורדים בזמן שהארץ צריכה להם, הם טובים ג"כ לרפואה הנ"ל'. ובהגהה על ספר שבלי הלקט (השלם, סוף סי' קצט בשם גיליון), נכתב שגשם בל"ג בעומר 'הוא סימן שובע'. אמנם נראה שדברים אלו לא נאמרו בנוגע לגשמים בארץ-ישראל, ועליהם אומרת המשנה שמיצא ניסן, הם סימן קללה (והרמב"ן ויקרא כו ד כותב: 'ונתתי גשמים בעתם' - הקדים דבר הגשמים, כי **בבואם בעתם** כאשר יאות יהיה האויר זך וטוב והמעונות והנהרות טובים, ויהיה זה סיבת בריאות לגופים... וימלאו ימיהם כי בהיות הגופים גדולים ובריאים יתקיימו כימי האדם'), וראה להלן.

ז. כשירדו גשמים בתחילת השנה

מן המשנה לא ברור האם הסיפא 'יצא ניסן הגשמים סימן קללה' קשורה לנאמר בכל הפרק שמתענים אם 'לא ירדו גשמים' (משנה ד), ובמשנתנו: 'עברו אלו ולא נענו' וא"כ הגשמים משיצא ניסן סימן קללה רק אם לא ירדו כלל כל השנה. או שהסיפא של המשנה עומדת בפני עצמה ובין אם ירדו גשמים בעתם ובין אם לא ירדו, ירידת גשמים לאחר שיצא ניסן היא סימן קללה. כך גם נראה לכאורה מן הברייתא בספרי (דברים פ"ס מב) שמביא הבבלי (תענית ו ע"א): 'תנו רבנן, יורה במרחשון ומלקוש בניסן, אתה אומר יורה במרחשון ומלקוש בניסן, או אינו אלא יורה בתשרי ומלקוש באייר? תלמוד לומר בעתו'. ומשמע שאף אם ירדו גשמים בתחילת השנה, גשמים אחר ניסן אינם סימן ברכה. וכן נראה גם מדברי הגמ' (בבלי שם ב ע"א): 'גשמים כל אימת דאתין זמניהו היא? והתנן יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה הם, שנאמר הלוא קציר חטים היום וגו'. ומשמע שהגמ' הבינה שבכל שנה, גם בשנה שיורדים בה גשמים בזמנם, יתכנו גשמי קללה שאינם בעתם. ונראה שכך גם הבין רש"י (תענית ג ע"ב ד"ה מוריד) במשנה כשבאר ש'הגשמים בקיץ סימן קללה הן מפני הקציר', ומשמע שאף שירדו גשמים שהצמיחו את התבואה, הגשמים סימן קללה מפני הפגיעה בקציר,⁵² שהתבואה עלולה להרקב. ונראה שרש"י מפרש כך בשל הפסוק 'הלא קציר חטים היום' המובא במשנה והבין שהכוונה לחיטים העומדות בקמותיהן.⁵³ ומכאן שכוונת המשנה שכל ירידת גשמים אחר ניסן היא סימן קללה ואף כשאין זו שנת בצורת.⁵⁴

לעומת זאת, בהמשך סוגיית הירושלמי (בסוף פ"א בתענית), אנו מוצאים את המשך המגמה להמעט בקללה:

אמר רבי שמואל בר רב יצחק הדא דת אמר בשלא ירדו להן גשמים מכבר אבל אם ירדו להם גשמים מכבר **סימן ברכה** הן.⁵⁵

52. ראה לעיל הע' 3 שבדרך זו בארו גם בעלי התוספות בפירושיהם לתורה, ועוד. פירוש רש"י זה מובא בשמו באור זרוע ח"ב סי' שצט.

53. כלשונו והסברו של הרא"ש בתשובה (ראה לעיל הע' 47). כך גם הבינו המפרשים בספר שמואל - ראה רלב"ג, ר"י קרא, אברבנאל, אלשיך ועוד.

54. ראה משנת שלמה, וורטהיימר, למשנתנו. וראה בהערה הבאה שייתכן שכרש"י סוברים גם ר' נתנאל המובא בתוספות וראשונים נוספים; וכ"מ במ"א סי' קיז ס"ק ד (הובא בבאר היטב שם ס"ק ו, ראה מחצית השקל שם) ובט"ז או"ח סי' קיד ס"ק י (מה שהבין בעטרת זקנים סי' קיד סעי' ד שיצא ניסן הוא ל' יום אחר הפסח - תמונה) ובאליה רבה סי' תצב ס"ק ב.

55. ראבי"ה (סי' תתסו) גרס: 'סימן ברכה להם'. בניגוד למימרת רבי יוסי ביר' בון הנ"ל, חלק זה של הירושלמי מובא ברי"ף וברא"ש (תענית סוף פ"א, בשם ר' אסי בר אבין). בבבלי כאמור, לא נמצא הסבר מצמצם זה לדברי המשנה. יש מהראשונים (ר' נתנאל בתוס' תענית ג ע"ב ד"ה בימות ותוס' ברכות כט ע"ב ד"ה הא) שבארו את דברי הירושלמי (תענית פ"א ה"א) על מי שטעה והזכיר מוריד הגשם בימות החמה שמחזירים אותו משום שהוא 'מיקל', שפירושו 'מקלל', וזאת תוך התעלמות ממימרת ר' שמואל ב"ר יצחק כאן בירושלמי בסוף הפרק שסימן קללה הוא במקרה מאד מסוים - שלא ירדו גשמים מכבר. ראה ר"ן (תענית פ"א ד"ה ירושלמי, דף א בדפי הרי"ף) שהביא את דברי הרמב"ן שעמד על כך וחולק על אותם ראשונים (ומפרש 'מיקל' מלשון קולא), והר"ן עצמו נדחק לפרש שאמנם 'מיקל' הוא לשון קללה אך אין זו קללה גמורה כיוון שרק לפעמים הגשמים אחר ניסן

לפי זה, גשמים בימות החמה הם סימן קללה, רק אם לא ירדו כלל גשמים מתחילת השנה,⁵⁶ שהוא מצב נדיר ביותר אך ברוב השנים הם סימן ברכה. בעל ה'תוספות יו"ט' (תענית פ"א מ"ז) נותן לתפיסה זו של הירושלמי נימוק אגרונומי: ויש לתת טעם בדבר מההיא דתנינן במשנה ג' פרק א' דמועד קטן זרעים שלא שתו לפני המועד דלא פסדי אם לא ישתו ואם שתו פסדי, דחזינן מהכא דזרעים ששתו צריכי למשתי וטוב להם.

לדבריו, אם כבר ירדו גשמים בתחילת השנה בעונת החורף, ירדת גשמים משיצא ניסן של תקופה, היא מועילה וטובה לחקלאות, והיא סימן ברכה. 'תוספות יו"ט' מוכיח את דבריו מדין הזרעים שלא שתו לפני המועד, וצריך ביורור האם הדבר נכון בנוגע לכל הגידולים החקלאיים.⁵⁷ ונראה שעיקר הטעם הוא שאם ירדו גשמים מכבר, ירדתם אחרי שיצא ניסן היא המשך של עונת הגשמים. ורק בשנה שחונה שלא ירדו בה גשמים בעתם בעונת החורף - והתעניות לא נענו - והגיעו לפתע דווקא בזמן שאין מצפים להם ואין בהם תועלת כגשמים בעונתם,⁵⁸ הרי זה סימן קללה של גשמים שאינם בעתם.

סיכום

לשיטת ה**הבבלי** וכן נראה שנקטו ר"ח, רי"ף, רא"ש ורבים מהראשונים, כאשר יורדים בארץ ישראל גשמים מר"ח אייר של חודשי הלבנה ואילך, הרי הם סימן קללה, ותעניות הגשמים של היחידים תלמידי חכמים, מסתיימות תמיד בסוף ניסן של חודשי הלבנה.

הם סימן קללה - והפסוק מזכירם כקללה - וברוב השנים הגשמים סימן ברכה (וראה ר"ן שם דף ה ע"א בדפי הרי"ף ד"ה שלחו שכתב: 'שאינו מטר שהוא מזיק לרוב העולם בתקופת תמוז כדכתיב הלא קציר חטים היום אקרא וגו'; וראה שירי קרבן לירושלמי שם ד"ה להאי). אמנם מראשונים שהזכירו את משנתנו ולא הביאו את הירושלמי, לא משמע דווקא כהסבר הר"ן, ראה בעל המאור תענית שם: 'מי שמחליף ומזכיר של גשם בימות הטל הואיל ואין גשמים לאחר ניסן סימן ברכה כאילו לא התפלל כלל; המנהיג דיני תפילה נד: פ' בקיץ והזכיר שלגשם מצלי דבר קללה ומחזירים אותו דתנן יצא ניסן וירדו גשמים סימן קללה שנ' הלא קציר חטים היום'; פ' תלמיד הרמב"ן תענית ג ע"ב ד"ה ירושלמי: פ' מיקל מקלל דכשהוא מזכיר גשם בימות החמה מקלל כדכתיב הלא קציר חטים היום וגו'; נמוקי יוסף תענית ג ע"ב: פ' מקל קללה בימות החמה כדכתיב הלא קציר חטים וגו'; ועוד.

56. וזו כוונת הרמב"ם בה' תעניות (שם): 'שאינן הגשמים בזמן הזה אלא סימן קללה **הואיל ולא ירדו כל עיקר מתחלת השנה**' (וכן בפיה"מ תענית שם). ועל פי זה כתב המאירי, בית הבחירה, תענית יד ע"ב: 'ונראה מזה שאם ירדו כבר בימות הגשמים שמתענים עליהם אף בימות החמה ומכאן נראה לי סעד למנהגנו שאנו גוזרים תענית גשמים אף בימות התמה'. וראה בהערת ר"י פערלא לביכורי יעקב (מהדו') פלאהר, הל' סוכה סי' תרל"ט ס"ק לט), שמירושלמי זה מקור למה שמובא בבכורי יעקב בשם ספר חמדת ימים, שגשמים שירדו בסוכה הם סימן קללה, רק אם לא ירדו כלל גשמים קודם לחג, ופתע פתאום נתקשרו שמים בעבים.

57. ראה להלן, מאמרו של אגרונום מרדכי שומרון, 'גשם לאחר ניסן - ההיבט המטאורולוגי והחקלאי'.
58. נראה שר' שמואל ב"ר יצחק בירושלמי הבין שהקללה היא שהגשמים יורדים בזמן שאין בהם תועלת כביאור הפני-משה שם במשנה (ד"ה יצא ניסן, וראה לעיל הע' 3), ראה גם פי' נביאים ראשונים לראב"ש עמ' קלח. וראה עוד שו"ת שבט הלוי (ח"ט או"ח סי' קמח אות א) שכתב שסימן הקללה הוא רק כאשר הגשמים יורדים בקיץ בקולות וברקים ובזעף כבעונת הגשמים.

אך לשיטת הירושלמי (וכן עולה מן התוספתא), תעניות היחידים מסתיימות בסוף 'ניסן של תקופה', על פי עונות השנה החקלאיות, ולא על פי קביעת חודשי השנה; ורק לאחר מכן יש לראות בירידת גשמים סימן קללה. דעת הטור לפי הבנת ה'לחם-משנה', שמועד זה חל בקיץ, לאחר שעברה כל רבע השנה של תקופת ניסן, והגיעה תקופת תמוז. אך נראה הסברו של ה'חב"ח בטור, שסוף תעניות היחידים הוא לאחר שיצא 'ניסן של חמה', שהוא 30 יום ומשהו החל מתקופת ניסן. לשיטה זו, תקופת ניסן מחושבת על פי אורך שנת החמה של שמואל, ובימינו סיום התעניות חל רק ביום 7-8 למאי. לפי החשבון של תקופת רב אדא, שעל פיו בנוי לוחנו, מועד זה חל ביום 26-27 באפריל. ומדברי הרמב"ם והשו"ע נראה ש'ניסן של תקופה' ותעניות היחידים מסתיימים בהתאם למצב האמתי של השמש, כ-30 יום לאחר יום השיווי האביבי האסטרונומי; ובימינו ב-19-20 באפריל. בשנים שבהן פסח חל מוקדם - כגון השנה שחל בסוף מרץ, ימות הגשמים מסתיימים בתוך חודש אייר של לבנה, ועד אז אין הם סימן קללה. ובשנים שבהן 'ניסן של חמה' מסתיים בחודש ניסן, לפי הירושלמי מפסיקים להתענות עוד לפני חודש אייר, לעתים כבר בפסח, עם הפסקת שאלת הגשמים. לאחר 'ניסן של תקופה', הגשמים היורדים הם סימן קללה, רק אם לא ירדו כלל מתחילת השנה. אך אם ירדו גשמים בעונתם בחורף, לפי הירושלמי גם גשמים הממשיכים ויורדים לאחר מועד זה, הם גשמים בעתם וסימן ברכה. אמנם גשמים היורדים לאחר חג השבועות, הם כבר בבחינת 'מעשה ניסים'.

